

A NAGY SÁNDOR-VULGATA ÉS LIVIUS

Tárgyunktól látszólag eleve eltérünk, ha egy nem éppen közismert Lucanus-hely (X 276—) idézésével kezdjük:

*Venit ad occasus mundique extrema Sesostris
et Pharios currus regum cervicibus egit:
ante tamen vestros amnes, Rhodanumque Padumque,
quam Nilum de fonte bibit . . .*

A Kleopatra fényűzésének láttára még telhetetlenebb Caesar — Lucanus szemében Nagy Sándor méltó párja — a lakoma során Egyiptom nevezetességeit (177 — *Phariae primordia gentis . . . et ritus formasque deum, quodcumque vetustis insculptum est adytis . . .*), de legfőképpen a Nilus eredetét (190 — *fluvii causas . . . ignotumque caput*) szeretné megtudni Acoreus főpaptól. Az a «királyoknál nagyobb hatalmasság» (136) *vágyát* (268 *noscendi Nilum cupido*) úgy tekinti, mint a korábbi — egyiptomi, perzsa, makedón — «tyrannusokét» (269): sem a *summus Alexander regum* (272),¹ sem az «őrült» (279 *vesanus*) Kambyzés próbálkozását nem kísérte siker (vö. Hérod. III 25); legfeljebb *Nyugat* felé jutott el diadalmenetben a világ végéig a legendás fáraó, de az is «előbb ivott a Rhône és a Po vizéből, semmint a Nilus forrásából».

A nem kevésbé legendás Semiramis belső-ázsiai nyomait vizsgálva² arra az eredményre jutottunk, hogy a világ urának (*κοσμοκράτωρ*) megtett Sesóstrist (vagy Sesoósiszt, Sesonchósiszt, Osymandyast) az egyiptomi birodalmi ideológia formálói nemcsak több nagy fáraó (Séthos, de még inkább II. Ramses) erényeivel ruházták fel, hanem a perzsa hódoltság idejében az ókori keleti hódítók hírének akárhány mesés rekvizitumával is: például azokat az óperzsa feliratokat, amelyeken a nagykirály országai fel voltak sorolva, mind az utolérhetetlen Sesóstris címjegyzékének — vagyis méltóságának — további bővítésére használták fel. Az ő szemükben még Nagy Sándor is *νέος κοσμοκράτωρ Σεσόγ-χωσις*³ (Ps.-Call. I 34,1; 33,6 stb.) volt, vagyis csak *epigonja* lehetett a haj-

¹ Vö. Curt. Ruf. IV 8,3 *cupido . . . incesserat non interiora modo Aegypti, sed etiam Aethiopia inuisere: Memnonis Tithonique celebrata regia cognoscendae vetustatis avidum* (mint majd Germanicust: Tac., Ann. II 59,1 *cognoscendae antiquitatis*) *trahebat paene extra terminos solis*. — A makedón világhódító még Indiában is a Nilus forrásait kereste: Arr. VI 1,2—4.

² Semiramis Közép-Ázsiában? Ant. Tan. 23 (1976) 218 skk.

³ Vö. Fr. Pfister: Studien zum Alex.-roman. Würzb. Jahrb. 1 (1946) 57 = Kleine Schriften zum Alex.-rom. Meisenheim a. Gl. 1976, 42; Alex. d. Gr. Die Geschichte seines Ruhmes im Lichte seiner Beinamen. Historia 13 (1964) 61.

dani nagy uralkodónak. A fentebb idézett Lucanus-hely azért tarthat számot megkülönböztetett figyelmünkre, mert mutatja, hogy a mindenkori hatalmi ideológia propagandistái milyen magától értetődően sajátítottak ki soha meg nem hódított tartományokat vagy akár földrészeket: nemcsak Kyrénét, Libyát, hanem azon túl a legtávolabbi Nyugatot — *occusus mundique extrema* —, sőt még a karthagói terjeszkedés hispaniai, délgalliai, itáliai eredményeit is.

Ez azonban már egybeesik a hellénizmus nyugati térhódításával. A hellénizmus kutatói pedig kezdettől fogva hajlottak a görögség keleti hatásának túlbecsülésére, ugyanakkor kevésbé vették tudomásul a Kelet viszonyhatását. Külön lapra tartozik ebben a világfolyamatban Róma befogadó szerepe: Nagy Sándor «nyugati terveit»⁴ sokan még ma is terméketlen találgatásnak tekintik, és a római irodalom kezdeteinek vizsgálói is mostohán kezelik a III. század óta feltartóztathatatlan hellénizálódás bizonyos tényeit. Ugyanígy — tudunkkal — nem töltött kísérlet pontosan a sesóstrisi hagyomány reális magvának: Karthago nehezen tagadható hellénizálódásának kitapogatóására. Ezt próbáljuk most meg egy közhiédelem szerint jól, de — mint talán majd kiderül — mégsem elég jól ismert forráscsoportnak, elsősorban Livius harmadik decasának az alexandrosi vulgatára összpontosított vizsgálatával.

Nem részletezzük itt a harmadik decas egyik főhősének alakjához fűződő, sűrűn emlegetett és nagyjából kielégítően tárgyalt regényes kitalálásokat. Scipio Africanus Maior származási legendájára és a Iuppiterrel folytatott éjszakai tanácskozásokra gondolunk (Liv. XXI 19). Későbbi nemzedékek olvasóit nem zavarta, de nem is érdekelte az, hogy a hispaniai haditények *előtt* a húsz-egynéhány éves ifjúnak aligha lehetett Iuppiterrel megtárgyalandó közügye, hadvezéri hírének megszilárdultával pedig alig tartózkodott Rómában.⁵ Ami a kígyótól való fogantatást⁶ illeti, még a jámbor Livius is utal a „csoda” historiográfiai előzményeire (19,6–7): *hic mos, per omnem vitam servatus* (ti. a capitoliumi meditációk szokása) . . . *rettulit . . . famam in Alexandro magno prius volgatum, et vanitate et fabula parem, anguis immanis concubitu conceptum.*

Hasonlóképpen átlátszó a másik csodásra színezett történet, a hispaniai Új-Karthagónak isteni segítségével (Polyb. X 14,11 *μετά τινας θεοῦ προνοίας*) történt elfoglalása is (Liv. XXVI 42–45).⁷ «Hier fassen wir den genauen Zeitpunkt, an dem mythische Elemente in das Bild der Realität eingedrungen sind» — állapítja meg a Nagy Sándor-hagyomány egyik legújabb kutatója.⁸ Scipio nyilván jóelőre felderítette, amit lehetett, de az apály felhasználhatóságát talán mégis csak a helyszínen észlelte és nem az álmában megjelenő Poseidóntól hallotta (Polyb. X 11,7). Hadvezéri tehetségét dicséri, hogy a

⁴ Diod. XVIII 4,1–6; Curt. Ruf. X 1,17–19 *ipse animo infinita complexus . . .*; Arr. V 27,7 stb.; vö. H. Berve: *Das Alex.-reich auf prosopogr. Grundlage*, II. 1926. 325 skk., ennek nyomán H. R. Breitenbach: *Der Alex.-exkurs bei Liv. Mus. Helv.* 26 (1969) 152 skk.; O. Weippert: *Alex.-Imitation und röm. Politik in republ. Zeit. Diss. Würzburg. Augsburg 1972.* 3; J. Seibert: *Alex.d.Gr. Darmstadt 1972.* 7 skk.; 173; 207 skk.

⁵ Vö. Ed. Meyer: *Kl. Schriften II. Halle 1924.* 438; F. W. Walbank: *The Scipionic legend. Proc. Camb. Phil. Soc.* 13 (1967) 64; Weippert: 51: «Das legt die Vermutung nahe, daß es ein Historiker des 2. punischen Krieges gewesen ist, der Elemente der Alex.-Legende auf Scipio übertragen hat.»

⁶ Vö. Walbank: 55: «This aspect of the legend may perhaps have arisen in reply to Punic propaganda which, via Greek historians, associated Hannibal's journey with that of Hercules.» L. még Weippert: 43.

⁷ «Ursprung aller Legenden»: Weippert: 44.

⁸ Weippert: i.h., vö. Walbank: 61 skk. és 68.

lehetőséget nyomban felismerte és ki is aknáztta. A többiről gondoskodtak az Alexandros elől hódolva visszahőkölő, sőt leboruló pamphyliai tenger fikciójának⁹ ismerői és a *νεὸς Ἀλέξανδρος*-ra alkalmazói, — amint Polybios vagy Livius előadásában (XXVI 45,7—9) olvassuk: *ut ei nuntiatum est aestum decedere . . . , compertum habebat facilem pedibus ad murum transitum dari . . . Acer etiam septentrio ortus inclinatum stagnum eodem, quo aestus ferebat et adeo nudaverat vada, ut . . . Hoc cura ac ratione compertum in prodigium ac deos vertens Scipio, qui ad transitum Romanis mare verterent et stagna auferrent viasque ante nunquam initas humano vestigio aperirent, Neptunum iubebat duces itineris sequi . . .*¹⁰

Új-Karthago elfoglalásának katonai sikerét tetézték Scipio politikus gesztusai, nem utolsó sorban a fogoly hispaniai nőekkel való kíméletes, sőt nagylelkű bánásmód (XXVI 49—50). Szembeszökő a tudatosan hangsúlyozott nagysándori párhuzam: köztudomásúlag így járt el Alexandros is az issosi győzelem után Dareios feleségével és kíséretével — mint ahogy a *continentia*-nak ezt a példáját még majd százszor és ezerszer elemlegetik (vö. Gell. VII 8). Tény, hogy a modern forráskritikának olyan kiválósága, mint Alfred Klotz, aki a harmadik decas forrásairól egy alkalommal¹¹ ezt írta: «sind viel behandelt, aber eigentlich wenig erforscht», itt a szóbanforgó Livius-részlet előzményének (vagyis Coelius Antipater monográfiájának) valószínűsítésén kívül a tulajdonképpeni «mintára» (Urbild) is rámutat: «Alexanders Verhalten gegenüber der Gattin und Tochter des Dareios».¹²

De a szakirodalomban — a származás-legenda és az új-karthagói «csoda» eredetének számontartásán kívül — szinte ez az egyedüli hivatkozás a harmadik decas — sőt a liviusi mű — nagysándori előzményeire. Legfeljebb Ed. Meyernek a második pun háborúval foglalkozó «kisebb írásait» említhetjük, ahol egy jegyzetben¹³ — az *ἐπιληξίς*-re és *παραδοξολογία*-ra pályázó «tragikus» történetírók polybiosi (III 47 —) bírálatával, közelebbről az alpesi átkelés szokványos leírásának következetlenségeivel kapcsolatban — ezt találjuk: «Wörtlich dasselbe könnte man von der Vulgata über Alexander sagen». Ezt az utalást azonban sajnos sehol másutt nem fejtette ki bővebben. Ulrich Kahrstedt alapvető fejtegetéseiben¹⁴ Alexandros neve is csak egy mellékes hasonlatban fordul elő.

Pedig akár a kifinomult módszerekkel dolgozó legmodernebb forráskutatás (pl. H. A. Gärtner, *Beobachtungen zu Bauelementen in der antiken Historiographie*, Wiesbaden 1975) is csak nyerhetne az Alexandros-vulgata bevonásá-

⁹ Kallisth. (FrHG 124) frg. 31 Jac.; Curt. Ruf. V 3,22 *impune Ciliciae fauces intraverat, mare quoque novum in Pamphyliam iter aperuerat*; Arr. I 26,2 *ὄνκ ἄνεκ τοῦ θεῖου*, vö. U. Wilcken: *Alex. d. Gr.* 1931, 86; *Mederer*: *Die Alex.-Legenden.* 1931, 1 skk., *H. Bengtson*: *Scipio Afr. Seine Persönlichkeit und seine weltgesch. Bedeutung.* *Hist. Zeitschr.* 168 (1943) 499; *H. E. Stier*: *RAC* «Alex.» 262; *Walbank*: 68 (párhuzamokkal, egészen «Chairman Mao»-ig).

¹⁰ Vö. *A. Klotz*: *Studien zu Polyb., II.: Die Eroberung von Neu-Karthago durch Sc. Hermes* 80 (1952) 334 skk. — Új-Karthago és Tyros elfoglalásának párhuzamosságához vö. *Diod.* XVII 41,1; Curt. Ruf. IV 2,20.

¹¹ *A. Klotz*: *Die Stellung des Silius It. unter den Quellen zur Gesch. des 2. Pun. Krieger.* *Rhein. Mus.* 82 (1933) 3.

¹² *A. Klotz*: *Livius und seine Vorgänger, II.* Stuttgart 1941. 179.

¹³ II 374,3, 1. még a 437. lapot is.

¹⁴ *U. Kahrstedt*: *Gesch. der Karthager, III.* (Berlin 1913) 143 skk.: *Unsere Quellen zum 2. punischen Kriege.*

ból. Gärtner¹⁵ szintén foglalkozik az alpesi átkelés leírásának részleteivel, majd Hannibal ticinusi buzdító beszédét taglalja: *Hic vincendum aut moriendum, milites, est* (XXI 43,5); de van miért vállalniuk a harcot, hiszen a visszaszerezendő Szicílián és Szardínián kívül nekik jut Róma minden felhalmozott zsákmánya. *Satis adhuc in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus pecora consectando nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis* (43,8); az ígéret földjén¹⁶ fáradalmaiknak bőséges jutalmát fogják elnyerni (43,9–10). Gärtner¹⁷ a Weissenborn–Müller-féle kommentárra utal, amely szerint «Livius a korabeli kiszolgált katonák megjutalmazására gondol», majd így folytatja: «Es klingt aber eher, als stammte diese Wendung von einem Heerführer der römischen Revolutionszeit, der seinem Heer zum Marsch auf Rom mit dem Versprechen von Siedlerstellen Mut macht.» Szónoki fordulatokkal van csakugyan dolgunk, amelyek azonban máskor is elhangzottak, egyebek közt a Nagy Sándor-vulgata szónoki produkcióiban. Hallgassuk például az ópisi zendülők «elbocsátását» (Arrian. VII 9–10)!¹⁸ A szónokló király a kezdetekkel kezdi (9,2): «. . . Amikor Philippos átvett benneteket, nyomorult, kóbor pásztorokat, legtöbbször kecskebőrbe öltözve legeltettétek a hegyekben pár jószágotokat (*ἐν διφθέραις τοὺς πολλοὺς νέμοντας ἀνὰ τὰ ὄρη πρόβατα ὀλίγα*). Ő vezetett le benneteket a hegyekből a síkságra . . . , ő telepített le városokba . . . , ő tett benneteket uraivá azoknak a barbároknak, akik addig uraitok voltok. . . . Általa lettetek a thessaliaiak urai . . . , ő nyitott Hellas felé széles és jól járható utat . . . » A pontos párhuzam elhibázottnak és fölöslegesnek mutatja D. O. Ross¹⁹ nemrégii Livius-konjektúráját: *decora consectando* (az értelmes hagyomány: *pecora consectando* helyett).

Vagy lássunk egy másik szónoklatot! Polybiosnál hiába keressük a megfelelőjét Hannibal korábbi buzdításának, még az alpesi átkelés előtt (XXI 30). A pun vezér, mikor látja, hogy serege fél az úttól, a borzasztó hegyektől (23,4 *motos . . . inexasuperabili Alpium transitu; 29,7 multitudo . . . iter inmensum Alpesque, rem fama . . . horrendam metuebat*), lelket önt beléjük: *Most* csüggednek el, mikor a két tenger közt minden az övék? Miután átkeltek az Ebrón, át a Rhône-on, *most — in ipsis portis hostium* — érzik magukat fáradtnak? Az Alpoktól félnek? Magasabbak ugyan a Piréneusoknál, de nem nyúlnak az égig, nem is járhatatlanok (30,7): *Alpis quidem habitari coli . . . ; pervias paucis esse exercitibus* (vagy Madvig szövegformálása szerint: *pervias paucis esse, <esse et> exercitibus*).²⁰ Majd a Po-vidéki kelták szövetséget kínáló követeire mutatva (8): *eos ipsos, quos cernant, legatos non pinnis sublime elatos Alpis transgressos . . .* (9) *Militi quidem armato . . . quid invium aut inexasuperabile esse? Saguntum ut caperetur, quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse?* Ha a gallok egyszer elfoglalták Rómát, akkor a pun seregnek sem állhatja útját semmi.

¹⁵ I. m. 152 skk., majd 167.

¹⁶ Vö. R. Merkelbach: Die Quellen des griech. Alex.-romans. München 1954, 44 skk.: «Als man schließlich nach den schweren Kämpfen in den Bergen und Steppen Baktrians über die Gebirge nach Indien hinabstieg, da glaubte man in ein Wunderland gekommen zu sein.»

¹⁷ I. m. 167,33.

¹⁸ Vö. F. R. Wüst: Die Rede Alexanders d. Gr. in Opis. Historia 2 (1953/54) 177 skk.; Die Meuterei von Opis. *Ibid.* 418 skk.

¹⁹ D. O. Ross: Hannibal's Spanish flocks? *Class. Phil.* 72 (1977) 315.

²⁰ Vö. Curt. Ruf. IV 7,6 *iter expeditis quoque et paucis vix tolerabile; V 4,4 calles vix singulis pervias; Arr. IV 21,2.*

A problematikus — és döntő — szövegrészre a kommentárok nem térnek ki. Mit jelent az, hogy a Po-vidéki kelták követői sem *repültek át* az Alpokon? Emlékezzünk Alexandros egyik leghirhedtebb haditettére, a Petra nevű sziklaerőd megvívására. A természeti nehézségek láttára a király először el akar vonulni (Curt. Ruf. VII 11,4), *cupido deinde incessit animo naturam quoque fatigandi*, a *πόθος* sugallatára szembeszáll a természettel is. Előbb azonban megadásra szólítja fel a barbárokat (5), mire Arimazes — *loco fretus* — fennhéjázó módra viselkedik és a végén csúfondárosan azt kérdi a királytól: *an etiam volare posset?* Alexandros felháborodik a barbár *insolentia*-ján (6 *eludentis ipsos, quia pinnas non haberent*); majd tesz róla, hogy elhigyjék: a makedónok repülni is tudnak (*se autem effecturum, ut crederet Macedonas etiam volare*; vö. 11,24; ugyanígy Arr. IV 18,6 *ὄν γέλῳτι βαρβαρίζοντες πτηνὸς ἐκέλευον ζητεῖν στρατιώτας Ἀλέξανδρον, 19,3 ἐξευρῆσθαι . . . δὴ τοὺς πτηνὸς ἀνθρώπους*).²¹

Az eredeti forrás felderítetlensége ellenére is tanulságos a következő akadály, ill. a Pón való átkelés hitetlenkedő liviusi leírása (XXI 47,4): *Coelius auctor est* (HRR fr. 18) . . . *ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis oppositis*. (5) *Ea peritis amnis eius vix fidem fecerint, nam neque . . . et . . . Potiores apud me auctores sunt, qui . . .* (Hasonlóképpen Zonaras VIII 24 *αὐτὸς δὲ . . . τοὺς ἐλέφαντας κατὰ τὸν ἐπίρροον διαβῆναι προσέταξε καὶ οὕτω τοῦ ὕδατος περὶ τοῖς ὄγκοις τῶν ζῶων ἐμποδιζομένον καὶ σκεδαννομένον ὄρεον κάτω σφῶν διεπεραιώθη*.) Polybios (III 66) természetesen szóra sem méltatja a fantasztikus ötletet, illetőleg csak a Liviustól efogadhatóbbnak vélt lehetőséget (*multorum dierum circuitu Padi vada petenda fuerunt*) említi. Két későbbi hasznosítója közül Lucanus — a Rubico átgázolásának leírásában — a mindenképpen hihetetlen elefántokat lovakká szelidíti (Phars. I 220 — *in obliquum sonipes opponitur amnem excepturus aquas*),²² Silius Italicus eposzában pedig a Hannibal *theomachiája* (Róma megostromlása) miatt háborgó Iuppiter a «szent Eridanus megbilincselését» az Alpokra való felhágással és a Trasimenus-tó megfertőzésével egyenrangú bűnös (xerxési!) merényletnek minősíti (XII 695 —):

. . . *Fuerit delere Saguntum,*
exaequare Alpes, imponere vincula sacro
Eridano,²³ foedare lacus . . .

Alexandros a gyors sodrású Tigrisen való «fáradságos, sőt kockázatos» átkeléshez (Diod. XVII 55,3) beérte egyszerűbb *μηχάνημα*-val (5): *παρήγγειλε πᾶσι τὰς*

²¹ A közkeletű értelmezés szerint «madarak nem járta» («ohne Vögel, den Vögeln unerreichbar») *Aornos* (vagy *Aornis*) nevű sziklavár, amelynek helyét csak *Stein Aurél*-nak sikerült azonosítania (*Seibert*: 152 sk.), valójában a szanszkrit *āvaraṇa*-val («Schutzwehr») függ össze, amint már *Th. Vogel—A. Weinhold* Curt.-kommentárjában is (ad VIII 11,2) olvashatjuk. Másból is megfigyelhető «etimológizálásai» miatt érdemel figyelmet az ún. «Metz-i epitomé» (Epit. Mettensis, ed. *O. Wagner*: Jahrb. f. class. Phil., Suppl. 26 [1901] 103) megjegyzése a *mons Avernus*-ról: *hic plenissimus omnium generum avium, quae voces imitentur hominum*, vagyis nemesek, hogyis nemesek, hanem *tele van olyan emberi nyelveken beszélő madarakkal, mint amilyennel a Sándor-regény hőse Kyros palotájában találkozott* (*Kroll* p. 130,6—; *van Thiel* III 28,11).

²² Vö.: Lucanus-tanulmányok, I. Ant. Tan. 24 (1977) 168.

²³ Vö. Sil. It. IV 65 — (Hannibal alpesi átkeléséről): *equitemque per ardua vectum insultasse iugo*, — mind a kettő xerxési «inzultálása» a természet rendjének. — Vö.: *Die Punica* des Silius Italicus und die Alexander-Überlieferung (megj. a Johannes Straub- emlékkönyvben).

χειρας ἀλλήλοις συμπλέκειν, καὶ τὴν ὅλην τῶν σωμάτων πυκνότητα ποιεῖν ζεύγματι παραπλησίαν. Curtius Rufus előadása (IV 9,16–22) «drámaibb», mégsem rugaszkodik el a hihetőségtől: a lovasok szerepe itt arra korlátozódik, hogy kétfelől biztosítják a szabályos rendben gázoló gyalogságot. Elsőnek természetesen a király ér ki a túlsó partra, onnan irányítja a málhától is akadályozott és kétségbeesetten vergődő embereit; biztatja őket, hogy csak fegyvereikre vigyázzanak, *cetera se redditurum*. Ebben az esetben Kleitarchos valamelyik római követőjének a lelkiismeretét terheli a lehetetlen túlzás.²⁴

Közelebbi eligazítást a diadochosok történetének egy későbbi részletétől remélhetünk. Diodóros a 322/1. év krónikájában egyebek közt az egyiptomi hadműveletekről, Perdikkas és Ptolemaios hatalmi harcáról is beszámol. A Memphis felé tartó Perdikkas katonái hiába próbálnak átgázolni a *Níluson*: az állig érő víz elsodorja őket (XVIII 34,7). Perdikkas a nehézségek láttára elefántjait bal (dél), lovasait pedig jobb (észak) felől sorakoztatja fel a folyóban (35,1 *τοὺς μὲν ἐλέφαντας ἐκ τῶν εὐωνύμων ἐπέστησεν, ἐκδεχομένους τὴν καταφορὰν τοῦ ποταμοῦ καὶ πραΰνοντας τὸ ῥεῖθρον, τοὺς δ' ἵππους ἐκ τοῦ δεξιῦ μέρους ἔταξε, δι' ὧν ἐξεδέχετο τοὺς παραφερομένους ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ καὶ διέσωζεν εἰς τὸ πέραν*).

A folyókon való átkelés mindig nehézségekkel járt, kiváltképpen háborús körülmények között. Elképzelhető, hogy az elefánt-stratégéma nem pusztán kitalálás, hanem valahol-valamikor csakugyan próbálkoztak vele; a minél megdöbbentőbb hatásra pályázó hellénisztikus történetíróknak mindenesetre kapóra jött. Diodóros előadását még gyanúsabbá teszi az, hogy Polyainos ugyanazzal a hadművelettel kapcsolatban (Strat. IV 19 *Περδίκκου κατὰ Μέμφιν διαβαίνοντος τὸν ποταμόν*) egy másik hadicsélt említ: Ptolemaios az állatoktól vonszolt gallyakkal olyan porfelleget kavart, hogy seregét Perdikkas sokkal nagyobbnak képzei és kellőképpen elcsügged (vö. Front. IV 7,20). Mondanunk sem kell, hogy ez is a Sándor-regény ismert rekvizituma (II 13,2, hozzá Van Thiel jegyzete, 182. l.). Arra az ellenvetésre, hogy Diodóros XVIII. könyvét a kardiai Hierónymos kivonatának szokás minősíteni,²⁵ aki viszont igazságszeretetéről és megbízhatóságáról híres,²⁶ annyit jegyzünk meg, hogy Diodóros ebben a könyvben is szabadon válogatott forrásai között²⁷ és ilyen érdekfeszítő részeket közbeiktatása elől feltehetőleg hierónymosi kontextusban sem zárkózott el. Semmiképpen sem szól Hierónymos «világos, pontos, a valósághoz hű tényközlése» (Jacoby) mellett pl. az, hogy az anekdotikus nilusi átkelés leírásának szomszédságában ugyanolyan sűrűn találkozunk a *paradoxon*-nak Kleitarchosra jellemző emlegetésével,²⁸ mint az előző könyvben.

Kleitarchos római recepciójának kérdését legutóbb J. R. Hamilton tárgyalta, éppen Diodóros XVII. könyvének forrásvizsgálata kapcsán.²⁹ Az itt

²⁴ Vö. Kahrstedt: 151 sk.; A. Rosenberg: Einl. und Quellenkunde zur röm. Gesch. Berlin 1921, 169: «Hier hat Antipater den Silenos durch eine annalistische Variante verschlechtert.»

²⁵ L. P. Goukowsky alapos forráskritikai bevezetését Diodóros XVIII. könyvének friss (Paris 1978) kiadásához, p. IX sqq.; a valószínű, sőt «csábító» Hierónymos-elmélet bírálata: XIX skk. Perdikkas egyiptomi hadjáratának leírását újabban J. Seibert (Unters. zur Gesch. Ptol. I. 1969, 66 skk.) alexandriai forrásra vezette vissza.

²⁶ Vö. F. Jacoby: RE «Hieronymos» 1557.

²⁷ Vö. R. H. Simpson: Abbrev. of Hier. in Diod. XVIII–XX. AJPh 80 (1959) 370 skk.

²⁸ Vö. F. Jacoby, RE 646. has.

²⁹ J. R. Hamilton: Clitarchus and Diodorus XVII. Studies presented to Fr. Schachermeyr. Berlin–New York 1977, 145.

idézett helyek közül különösen érdekes egy ismert Cicero-levél (Ad fam. II 10,3), amelyben az *imperator*-rá kikiáltott szónok kilikiai — tehát *majdnem issosi* — győzelmének remélt *exornatio*-jával kapcsolatban a címzett Caelius Rufus Kleitarchos-olvasmányaira hivatkozik. Tanulságos a «Brutus»-ban (II,42–43) olvasható részlet is Themistoklés és Coriolanus párhuzamossá erőltetett életrajzáról: nem a valóság a fontos, hanem az előadás szellemessége (*argute loqui*). Cicero «történetírói» elképzeléseivel (ill. szónoki gyakorlatával) összhangban természetesnek érezte, hogy nevezetes szereplők — ebben az esetben a polgártársainak hálátlansága miatt szenvedő Themistoklés *korábbi* római párja — életkörülményeit «a szónoki és tragikus művészet kellékeivel ékesítse» (*rhetorice et tragice ornare*). A cicerói párbeszéd résztvevői világosan látják, hogy ez nem thukydidési történetírás, hanem *fikció*, mégsem ütköznek meg Coriolanusnak *alter Themistocles*-szé való színezésén, hanem csak tréfálkoznak, hiszen a szónokok «nyugodtan hazudhatnak a történeti előadásban» (*concessum est rhetoribus ementiri in historiis*).³⁰

Szinte nem is fontos, hogy *Hannibal* Livius előadásában *kinek* (Silénosnak? Coelius Antipaternek?) a nyomán vette át Nagy Sándor szerepét. Annál érdekesebb, hogy a nagy makedón stratégiájának Curtius Rufustól és Arrianostól leírt részleteit a hispaniai Ilturgis elfoglalásának ábrázolásában (XXVIII 19–20) *Scipiónak* tulajdonítva látjuk viszont. Scipio itt nem kapaszkodik fel elsőnek³¹ az ostromlétrán, nem is ugrik be vakmerően és meggondolatlanul egyedül a még el nem foglalt városba, csak fenyegetőzik mindezzel, ha katonái vonakodnának (19,16 *increpita ignavia militum ferri scalas iubet et se ipsum, si ceteri cunctentur, escensurum minatur*). De közbelépnek a fürge és gyakorlott afrikaiak (20,1 *transfugae Afri . . . 3 levium corporum homines et multa exercitatione pernicium, clavos secum ferreos portantes*): *qua per inaequaliter eminentia rupis poterant, scandunt*. Fel is kapaszkodnak a vár megvívhatatlannak látszó oldalán, még pedig makedón recept szerint, a megmászhatatlan sziklába vert szögek segítségével (20,4 *sicubi nimis arduum et leve saxum occurrebat, clavos per modica intervalla figentes . . . in summum evadunt*), — mint Nagy Sándor balkáni kecskepásztorai (Curt. Ruf. VII 11,7 *qui per calles et paene invias rupes domi pecora agere consueverant*), elszántsággal, ügyességgel, ékekkel, kötelekkel (11,15 *adiectis funium laqueis . . . cum cuneos inter saxa defigerent*).³²

Egy Coelius Antipaterre visszavezethető Livius-részlet (XXV 36,7)³³ bizonyossága szerint a Nagy Sándor-vulgatából a leendő Scipio Africanus apjának és nagybátyjának is jutott. A fivérének pusztulása után magára maradó Cnaeus Scipio védekezni próbál az egyesült hispaniai pun hadak ellen: egy magaslatra vonul (36,2), amelyet azonban semmivel sem tud megerősíteni; *ut tamen aliquam imaginem valli obicerent, clitellas inligatas oneribus, velut struentes ad altitudinem solitam circumdabant, cumulo sarcinarum omnis generis obiecto, ubi ad molendum clitellas defuerant* (36,7). Ez a szokatlan erődítmény (36,8 *munitionis facies nova*) nem háríthatta el a szomorú véget. Polybios VIII. könyvének (c. 38) összefüggő szövegét a Suda-lexikon *Κανθήλιος*-címszava sajnos nem pótolhatja: *σὺν γὰρ τοῖς ἐπιδηδεμένοις φορτίοις τὰ κανθήλια λαβόντας ἐκ τῶν ὀπισθεν προθέσθαι πρὸ αὐτῶν ἐκέλευσε τοὺς πεζοὺς. οὗ γενομένου συνέβη παρὰ πάντας*

³⁰ Vö.: A görög irodalom világa. Bp. 1966, 130 skk.

³¹ Vö. *Weippert*: 47 (helyekkel, pl. App., Ib. 84).

³² Vö. Arr. IV 19,1; hasonlóképpen VI 10,3.

³³ Vö. *Kahrstedt*: 270 és 292; *Klotz*, 169.

χάρακας ἀσφαλέστατον γενέσθαι τὸ πρόβλημα. Nagysándori párhuzamként egyelőre csak az Aristotelés-levél exotikus vadászkalandjára tudunk hivatkozni: a makedónok éktelen trombitálással és disznósivítással (39 *bucinis hominum, grunnitibus suum*, vö. Polyain., Strat. IV 6,3) megfutamítják az elefántcsordát, majd tömérdek agyarral megrakodva térnek vissza a táborba; *iussi tunc clipeis et lorica vallum praecingi, ne quid iniuriae noctu elephantorum violentia . . . afferret*.³⁴ Az Alexandros-regény L-kéziratát kiadó H. van Thiel fordítása («dann befahl ich, mit Schilden und einer Brustwehr den Lagerwall zu befestigen . . .») nem pontos, mert hevenyészve — egy éjszaka hátralevő részére — nem lehet «mellvédet» fonni;³⁵ csak a pajzsok és bőrvértek egymáshoz való illesztéséről, *vallum* helyett történő kirakásáról lehet szó, — *ut aliquam imaginem valli obicerent*.

De a *grunnitus suum*-hoz foghatóan bizarr stratégiéma³⁶ akad még az Alexandros-hagyományban bőven. Régi hagyomány ez; gondoljunk pl. a Hérodotostól (IV 129) megörökített perzsa hadicselre, a szamarak ordíttatására, és azt se feledjük, hogy nem thukydidési igényű történetirással, hanem szórakoztató irodalommal, az egyebek közt odysseusi leleményű (*φρονήσης*) Alexandros akárhányszor münchenhauseni történeteivel van dolgunk. Élénk vitára adott például alkalmat mind a hadtörténészek, mind a filológusok körében Hannibálnak az a hadicsele, amellyel Fabius Maximus (a *Cunctator*) kelepccéjéből kivágta magát és szabaddá tette az utat Campaniából Cannae felé. Livius részletesen leírja a cselet (XXII 16,6 *ludibrium oculorum specie terribile ad frustrandum hostem; 7 fallax consilium*): a pún vezér fáklyának használható száraz gallyakat és rözsecsomókat kötöttet a zsákmányként a sereg után hajtott marhák szarvára; éjszaka az állatokat a megszállva tartott hegyi út felé terelteti; a kísérletes látványtól megrémült rómaiak hanyatt-homlok menekülnek őrhelyeikről, Hannibal pedig az általános zűrzavarban épségben vezeti át seregét a calesi hágón (17,7). Nagyjából így olvassuk ezt a *Φοινικικὸν στρατήγημα*-t (Polyb. III 78,1) Polybiosnál (III 93), Frontinusnál (Strat. I 5,28) és Appianosnál (Ib. 5; Annib. 14 — 15) is.³⁷ A hannibali «Ochsenlist» nyilván fikció, mégis vitáztak rajta, hogy Karthago-párti kitalálás-e, amely Fabius cunctatorságát lett volna hivatva kigúnyolni, vagy ellenkezőleg: Fabius mentségére találták ki.³⁸ A hadtörténész J. Kromayer³⁹ mégis hitelesnek fogadta el és úgy vélte, hogy ha ez a geniális és mégis egyszerű hadicsele kitalálás volna, akkor kitalálója csak Hannibal lehetett. Nos, a makedón világhódító *φρονήσης* voltának szemléltetésére felvonultatott hasonló — vagy még különb — stratégiémák között ezt is megtaláljuk. A regényes változat szerint (van Thiel II 23,2) Nagy Sándor ugyanígy, éppen csak kecskék szarvára kötöttett fáklyákkal ijesztette meg úgy a perzsákat, hogy Arbélánál csatát is vesztek.

³⁴ Vö. az Arist.-levélnek egy korábbi (24), hasonló adatával: a rohamozó szörnyek (*prodigia, malae pestes*) ellen védelmül *frontem castrorum densabamus clipeis*, van Thiel fordítása szerint: «Wir besetzten die Lagergrenzen dicht mit Schilden.»

³⁵ Vö. Caes., B. G. V 39 *pinnae loricaeque ex cratibus adtexuntur*; Curt. Ruf. IX 4,30 *perpetua lorica obducta transitum saepserat*; Tac., Hist. IV 37,3.

³⁶ Vö. R. Merkelbach; i. m. 92 és 102; Pfister: Beinamen 66 skk.

³⁷ L. még Corn. Nepos, Hann. 5,2; Sil. It. VII 311 skk.; Quint. II 17, 19; Plut., Fab. 6,6.

³⁸ Vö. K. J. Beloch: Polybios' Quellen im 3.B. Hermes 50 (1915) 365, és H. Dessau: *ibid.* 51 (1916) 383 skk.

³⁹ J. Kromayer: Antike Schlachtfelder, III. 231.

Hihetőbb, valójában mégis a babiloni állítólagos tivornyázás mintájára szerkesztett moralizáló konstrukció a második pun háború historiográfiájának egyik legutetszetősebb részlete, a capuai táborozás előidézte testi-lelki romlás, az addig győzelmes punság végének kezdete: *quos nulla mali vicerat vis, perdidere nimia bona ac voluptates immodicae* (Liv. XXIII 18,11); szakértők szerint Hannibal nagyobbat vétett Capuával, mint a Cannae utáni késlekedéssel (13); *itaque hercule velut si cum alio exercitu a Capua exiret, nihil usquam pristinae disciplinae tenuit* (14). Az itteni téli táborozás irodalmi lecsapódásait (Diod. XXVI 11,1–2; Strab. V 4,13 c. 250; Val. Max. IX 1 ext. 1 stb.) Kahrstedt⁴⁰ fölényesen mellőzi forráselemzésében: «Die Art der Überlieferung, die wir hier haben, ist natürlich rein annalistisch», vagyis fikció. Egyik érve, hogy ti. Polybios (XI 19,3) *nem tud* a capuai táborozásról, csakugyan nem keveset nyom a latban: Polybios kifejezetten azt írja, hogy Hannibal tizenhat évig tartó itáliai hadviselése során *sohasem* engedte szabadjára csapatait *ἐκ τῶν ἐπαίδρων* (vagyis *sub divo* táborozott); mint jó kormányos, így tudta zendülés nélkül kézben tartani a sokféle népet.⁴¹ Az annalista fikciót tetézi majd költői céljainak szolgálatában Silius Italicus (Pun. I 259—, ehhez az ellentét: XI 400— és XII 18—, valamint 286—: *vosque, invicta divi, nunc heu sine Marte iuventus debellata bonis Capuae . . . , pigra in Martem fugiensque laborum . . .*), amivel szemben Iustinus kivonata (XXXII 4,10 *constat Hannibalem nec tum, cum Romano tonante bello, nec cum reversus Karthaginem summum imperium tenuit, aut cubantem cenasse, aut plus quam sextario vini indulsisse, pudicitiamque eum tantam inter tot captivas habuisse, ut in Africa natum quivis negaret*) tárgyilagossabb hagyományt őrzött meg. Ismerjük Alexandros babiloni időzésének közkeletű rajzát (Curt. Ruf. V 1,36 *nec alio loco disciplinae militari magis nocuit . . . 39 Inter haec flagitia exercitus ille domitor Asiae per XXXIV dies saginatus ad ea, quae sequebantur, discrimina haud dubie debilior futurus fuit, si hostem habuisset*), és az eredendően *ambivalens* Alexandros-portré⁴² összetevőinek ismeretében az erkölcsbírói elmarasztalás indítékait is magyarázni tudjuk.

Curtius Rufus régi kommentátorai nem ok nélkül hivatkoztak Capua párhuzamára. Például Cellarius «Nagy Sándor-megítélésének» (Iudicium de Alexandro) «A helyek csábításai» c. rovatában ezt találjuk: «Hannibal hibernis enervatus est et Cannas suas Capuae invenit in Campaniae fomentis . . .», Christian Schoettgen pedig (Lipsiae 1736) a makedón katonai fegyelem meglazulásával kapcsolatban kifejezetten megírja: «Exemplo erit exercitus Hannibalis circa Capuam hiemans» (utalással Senecára, Epist. 51,5, és Florusra, I 22,21). Éppen csak az előjeleket kell felcserélnünk: nem Livius az *exemplum*,

⁴⁰ I. m. 230 sk.

⁴¹ Jegyezzük még meg, hogy Fabius Pictornak Delphoiból hozott üzenete Liviusnál (XXIII 11,3) az addig seholszem említett *lascivia* (Zónarasnál, IX 3,1 *ῥάθυμια*) eltávoztatásával végződik: a hatásos előadásban (Kahrstedt: 231: «sicher coelianischen Ursprungs») éppen ez üti fel a fejét az *ellenséges táborban*, döntő fordulatként az ígért győzelem felé vezető úton. Így csap át az addigi *ἀλκή και τῶν δειῶν ἐπιμονή* a diodórosi excerptumokban is *γυναικώδης και τρυφερά διάθεσις*-be vagy *ῥαστώνη και τρυφή*-be.

⁴² Vö. Weippert: 34 skk. és 56. — Figyelmet érdemel a Diodórosnál olvasható hagyomány szűkszavúsága is (XVII 64,4): a «szíves fogadtatás» és a «fényes» vendéglátás bomlasztó hatásáról szó sincs; mindez csupán *ἀνέλαβε τὴν δύναμιν ἐκ τῆς προγεγενημένης ταλαιπωρίας*. Legfeljebb az utolsó babiloni időzés során megismétlődő «emberséges» (*φιλανθρωπῶς*) fogadtatás készleti majd az embereket *πρὸς ἄνεσιν και τρυφήν* (XVII 112,6).

hanem fordítva: Livius csak úgy, mint a Diodórostól kivonatolt szerző, a Nagy Sándor-vulgatát alkalmazta Hannibal regényes ábrázolására.

A római annalsztika forráskutatásának bonyolultságát szemléltesse most egy sokat tárgyalt példa: a gyermekifjú Scipio hőstette a Ticinus melletti csatában. Livius előadása szerint a sebesült consult fia, a későbbi Africanus mentette ki a halálos veszedelemből (XXI 46,7): *auxit pavorem consulis vulnus periculumque intercurso tum primum pubescentis filii propulsatum*. A csataleírás végén Livius név szerint említi Coeliust, mint aki a consul megmentésének dicsőségét *nem* az ifjú Scipiónak, hanem egy szolgának tulajdonította (46,10 *servati consulis decus Coelius ad servum natione Ligurem delegat*); ő maga szívesebben csatlakozik a közönséges hagyományhoz, vagyis Scipio életmentői dicsőségének hirdetőihez (*malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidere auctores, et fama obtinuit*).

A források és a szakirodalom felsorolása⁴³ mellőzhetőnek látszik. Az összekuszált helyzetben némiképpen eligazít bennünket az a tény, hogy Polybios idevágó fejezetében (III 66,2) csak a consul megsebesüléséről ír, a fiú vitézkedéséről *nem*; később azonban (X 3,3—), C. Laelius tekintélyére való hivatkozással, kifejezetten tanúsítja az annak idején tizenhét éves P. Cornelius Scipio «első jeles tettét» (*πρώτην πράξιν ἐπίσημον*): látván súlyosan sebesült apjának veszedelmét és a kimentésére küldöttek ijedtségét, maga vetette magát az ellenség sűrűjébe (5), és vakmerőségét siker koronázta: a consul mindenki hallatára fiát jelentette ki megmentőjének (6). Ezt az előadást egészíti ki az id. Plinius (N. h. XVI 4, 14), aki Varro közvetítésével Coeliusra nyúlt vissza: a leendő Africanus nem akarta elfogadni apjától a *corona civica*-t, mert az a bizonyos ligur szolga mégiscsak többet tett, a csata pedig elveszett.⁴⁴ Így nagyjából világos a tényállás: a tábori élet viszontagságait először próbáló ifjú helytállását nemsokára már legendássá színezték közvetlen környezetének tagjai is, — hát még később, amikor «hőstette» a római *pietas* iskolapéldái közé került! Silius Italicus eposzában (IV 466 skk.) Scipio már szinte második Aeneasként szerepel:

*Tunc, rapta propere duris ex ossibus hasta,
innixum cervice ferens humeroque parentem,
emicat . . .*

*. . . pietasque insignis et aetas
belligeris fecit miranda silentia campis.*

Ne szimatoljunk hát Coelius Antipater állásfoglalásában politikai irányzatosságot és C. Laeliusnak — Scipio bizalmas barátjának, Polybios adat-szolgáltatójának — meghazudtolását, inkább vegyük komolyan a *certus Romanae historiae auctor* (Val. Max. I 7,6) történetírói igénybejelentését (frg. 2), hogy ti. az igaznak vélt szerzők (*qui veri arbitrantur*) írásaiból merített, — amint ezt Hekataiosztól fogva (frg. 1 Jac.) annyian elmondták.

Mindez nem változtat azon a tényen, hogy ha nem Coelius, akkor más szerző jóvoltából itt is újabb nagysándori motívum szivárgott át a római annalsztikába. Csak Curtius Rufus előadásában találjuk nyomát annak, hogy

⁴³ L. a Weissenborn—Müller-féle kommentárt; vö. E. Wölfflin: Die Rettung Scipios am Tessin. Hermes 23 (1888) 307 skk.; Ed. Meyer: i. m. 428 skk.

⁴⁴ Vö. Henze: RE «Cornelius» (336) 1463.

a makedón világhódító egyebek közt apja megmentőjének szerepében tetszelgett.⁴⁵ A dolog annyira fonák, hogy elhallgatását talán magyarázni tudjuk: Alexandros részszegségében leszúrja Kleitost, nem is olyan régen (a Granikosnál) életének megmentőjét, mert királyának nagyzóló kijelentéseit tiszteletlen megjegyzésekkel kísérte (VIII 1,20 —). Életmentésről beszélt Alexandros is, tulajdon apjáéről, aki — úgymond — a chaironeiai győzelmet tulajdonképpen már neki köszönhette (23 *nobilem apud Chaeroneam victoriam sui operis fuisse iactavit*), ezt a dicsőséget azonban irigyelte tőle, pedig mikor a makedónok és a görög zsoldosok összetűzése során megsebesült, ő fedezte pajzsával, és az apja halálára törököt ő tartotta távol kardjával (24 *se corpus eius protexisse clipeo suo, ruentesque in illum sua manu occisos*); ezt Philippos soha el nem ismerte volna (25 *quae patrem nunquam aequo animo esse confessum, invitum filio debentem salutem suam*).

A párhuzamos hagyományból mindössze Diodóros kivonatára hivatkozhatunk (XVI 86), de ott is csak Alexandros kezdeményezői szerepéről (86,3 *πρωτος το συνεχες της των πολεμων τάξεως εροησε*), majd a dicsőségtől való elütéséről van szó. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a fiú *pietas*-nak ily mérvű hiánya nem szerepelhetett sem az egykorú, sem a későbbi Alexandros-párti írásművekben (következtesen szerepelt viszont Philippos gyilkosainak megbosszulása), az «ellenzéki» irodalom pedig hallgatásra kényszerült, később meg ez az epizód valahogyan elsikkadt az *egyéb* — nagy számú — negatívumok tételei között. Pozitívrá színezve azonban nem sikkadt el teljesen: az *apja életét megmentő hős* vonásai így szállhattak át arra a római «utánzójára», akinek *pietas*-át a kiterbélyesedő Scipio-legenda egyéb mozzanatainak (mint például a Hispaniában elesett két Scipio «megbosszulásának») vagy regényes kitalálásainak megörökítői hamarosan a római *virtus* megnyilvánulásaként hirdették.

Külön kitérést érdemel az a Cicero-részlet (De div. I 24,48–49) is, amelyben Hannibal két emlékezetes álmáról van szó. Pontos forrásmegjelöléssel (49 *hoc item in Sileni, quem Coelius sequitur, Graeca historia est; is autem diligentissime res Hannibalis persecutus est*) olvashatjuk itt a Saguntum elfoglalása után Itália ellen induló Hannibalnak Livius előadásából (XXI 22,6 —) is ismeretes álmát isteni rendeltetéséről, útmutatójáról (valószínűleg Héraklészről),⁴⁶ aki meghagyja neki, hogy csak hátra ne tekintsen; mikor kíváncsiságból — *elatus cupiditate* — ezt mégis megtette, egy szörnyű kígyót (Liv. XXI 22,8 *serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgultorum strage*) pillantott meg, *ac post insequi cum fragore caeli nimbum*, — Itália pusztulását (Cic. 49 *Vastitatem Italiae*). A mindenképpen kusza álomlátás orpheusi stb. mesemotívumainak jelentését Ed. Meyernek sem sikerült⁴⁷ elfogadhatóan kihámozni; mi a sikernek talán több reményével hivatkozunk itt a Nagy Sándor-vulgatából Philipposnak egy hasonló látomására: . . . *Philippus rex*

⁴⁵ Erre az elhanyagolt helyre szemináriumom résztvevője, Várady Zoltán hívta fel a figyelmemet.

⁴⁶ Ezt az írói kitalálást bírálja Polybios, III 48,7. — Héraklésre gondolt már E. Cocchia (Liv. XXI. könyvének kommentárjában, Torino 1912, 57 sk.), vö. F. Ribezzo: Le fonti di Livio in XXI 22–23. Riv. Indo-Greca-It. 5 (1921) 86; vö. Walbank: i. h. 55. A Cicero felsorolásában (De nat. deor. III 16,42) *negyedik* Herculesről (*quartus Iovis est et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius Karthaginem filiam ferunt*), vö. A. S. Pease kommentárját *ad loc.* L. még: E. L. Bassett: Hercules and the hero of the Punica. The class. Tradition (in honor of H. Caplan), Cornell Univ. Press 1966, 266 sk.; W. Röllig: Kl. Pauly III 1184.

⁴⁷ I. m. 368 skk.

*pugnavit et vicit, apparuit namque ei in ipso proelio draco, qui antecedebat eum et prosternebat inimicos eius.*⁴⁸ Silius Italicus eposzában valami hasonlót találunk (XV 138—): mikor az ifjú Scipio ajánlkozik a hispaniai parancsnokság átvételére, egy *anguis* jelenik meg az égen; ez az *augurium* (147): *iret, qua ducere divos perspicuum, et patrio monstraret semita signo.*

Megfoghatóbb a másik — ugyancsak Coeliusból, ill. Silénos *Graeca historia*-jából merített — «álom» historiográfiai rokonsága: Mikor Hannibal a Krotón melletti Iuno Lacinia-szentélyből egy arany oszlopot el akart vinni (vö. Liv. XXIV 3,6; XXX 20,6 és XLII 3,6), de előbb megfúratta, hogy lássa, tömör-e, az álmában megjelenő istennő megfenyegette, hogy az ép szeme látását is elveszi; erre Hannibal a kivésett aranyforgácsokból egy *bucula*-t készítettett a *βοῶπις πότνια Ἥρη*-nek és az oszlop tetejére tétette. Ezt több változatban is megtaláljuk az Alexandros-hagyományban. Az Aristotelés-levélben például (c. 9) Porus palotájának arany oszlopairól és vastag aranylemezekkel burkolt falairól olvasunk, amelyeket a király több helyütt átvágatott (*quos . . . aliquibus locis intercedi*). Majd a világ végén (c. 35/a *in orientis ultimis oris*; A. Hilka kiadásában: c. 81 és 91) a Hercules és Liber tiszteletére állított diadaloszlopokat (*trophaea*) vagy szobrokat (*simulacra*) fúratja meg: *quae an solida essent, ego scire cupiens, omnia perforavi et id ipsum ut vidi solida, simili metallo complevi. Liberumque et Herculem delectis victimis placavi.*⁴⁹ A Lakinion-hegyfokot nyilván nem ezekről az arany oszloprokról nevezik ma is Capo Colonne-nak; a szentélynek mindenesetre köze volt Hérakléshez is (vö. Serv. Verg. Aen. III 552; Diod. IV 24,7). Messzire vezetne a Héraklés—Melkart-kultushelyek oszloppárjának nyomon követése Gadestől (vagy éppen V. Károly címerábrázolásától) Belső-Ázsiáig. Elégedjünk meg itt azzal, hogy a tyrosi Héraklés-szentélyben Hérodotos is két sztelét látott (II 44 *ἢ μὲν χερσοῦ ἀπέφθον, ἢ δὲ σμαράγδον λίθου*), és szempontunkból nem közömbös tény az sem, hogy Alexandros, az Achilleus-rajongó, Tyros elfoglalása után Héraklést tisztelte példaképének.

Hannibal *innen* — Livius előadása szerint (XXX 20,6) éppen a lakinioni szentélyben rendezett vérfürdő után — kényszerült hazatérni, egészen más körülmények között, mint ahogyan — ugyancsak Livius előadása szerint (XXIX 25—27) — Scipio Lilybaeum kikötőjéből elindult. Expedíciós hadseregének létszámát Livius forrásai fölöttébb eltérően hagyományozták (XXIX 25,1). Szokása szerint felsorol néhány számadatot, ő maga — *in re dubia* — nem foglal állást, de említésre méltónak találja Coelius Antipater *túlzásait* (25,4): *ad immensum multitudinis speciem auget: volucres ad terram delapsas clamore militum ait.* Ez a madárhistoria is Münchhauseniáda a javából, mint amilyennel a Nagy Sándor-hagyományban már nem egyet találkoztunk. Coelius «találékonyságának» dokumentumaival még lesz dolgunk; ezt a bizarr jelenetet azonban — annak ellenére, hogy pontos és teljes párhuzamot egyelőre nem tudunk felmutatni, — biztosan nem ő találta ki. Az Alexandros-hagyomány «legzajosabb» jelenetét Arrianos örökítette meg (VI 13,3): amikor a megdölgötlan virtuskodása után alig lábadozó királyt a kétségbeesett kato-

⁴⁸ Der altfranz. Prosa-Alex.-roman, nebst dem lat. Original der Hist. de prel. (Rez. J²), hrsg. von A. Hilka. Halle 1920, 26.

⁴⁹ Vö. Ps.-Kallisth. III 27,3—4, p. 128 Kroll; Merkelbach: 107 sk.; van Thiel, 237 (jegyzet az Arist.-levél 35a fejl.-éhez). Az indiai királyi palota aranyozott oszlopai és egyéb csodás rekvizitumai: Curt. Ruf. VIII 9,26.

nák megnyugtatótására nemcsak messziről mutatják meg, hanem még lóra is ültetik, és mindenki láthatja, hogy él: *κρότω δὴ πολλῶ ἐπεκτύπησεν ἡ στρατία πᾶσα· ἐπήγησαν δὲ αἱ τε ὄχθαι καὶ αἱ πλησίον αὐτῶν νάπαι*.⁵⁰ Curtius Rufus sajnos épp itt (IX 6,1) szűkszavú; a tomboló taps és örömujjongás késői — és váratlan — visszhangja azonban megisméltődött Rómában, ill. Horatius baráti ódájában (I 20) is, amikor a súlyos betegségéből felépült Maecenast köszöntötte hasonló tapsvihar, «hogy még a Tiberis partja, sőt a túloldali hegyoldal is az ő dicsőségét visszhangozta». Már Kiessling megjegyezte, hogy a Pompeius-színház *cavea*-ja Kelet felé nyílik, és az épület háttal van a jelzett városrésznek, vagyis «Horatius aligha észlelhette a leírt akusztikai jelenséget a valóságban» (Heinze). A valóságban nem, de olvasmányaiban igen: az *imitatio Alexandri* rokonszenves példája.

Pontosan megfelel viszont a hihetetlen történetnek Valerius Maximus egyik «emlékezetre méltó» anekdotája (IV. 8,5), még pedig T. Quinctius Flamininus görögországi *liberalitas*-ával kapcsolatban: *quibus* (ti. Flamininus proklamációját) *auditis maximo et inopinato gaudio homines percussi . . . tanta coelum clamoris alacritate compleverunt, ut constet, aves, quae supervolabant, attontitas paventesque decidisse*. Ugyanígy olvashatjuk Plutarchos Flamininus-életrajzában (C. 10), ráadásul a jelenség «fizikai magyarázatával» tetézve.

Közvetlenül ehhez a *coeliusi* «túlzáshoz» kapcsolódik Liviusnál a római hajóhad lilybaeumi kifutásának ugyancsak «tragikus», de — mint korábban⁵¹ kimutattuk, — nem a hellénisztikus történetírók hatásvadászó modorát, hanem *Thukydidést* követő leírása. (Liv. XXIX 26,7–8 ~ Thuk. VI 31; Liv. XXIX 27,1–5 ~ Thuk. VI 32,1–2.)⁵² Livius érezte és forrásválasztásával is érzékeltette az esemény nem közönséges voltát: a római világhatalom felé vezető út *első* mozzanatának megörökítéséhez *méltó* szerző palettájáról vett színek illettek, Athén bukásának nyitánya kellő háttérként kínálkozott Róma felemelkedésének rajzához. *Ezután* vissza lehetett térni a megszokott hangnemhez, kiváltképpen mikor drámai effektusok kiváltására alkalmas témáról: tengeri útról, a természet legyőzéséről volt szó. Átmenetként (27,6–13) a kedvező előjelekkel kezdett és folytatott útról, a kedvező *omen*-nel bevezetett, szerencsés révbejutásról olvashatunk zavartalan harmóniájú leírást (Tacitus ismerőjének a *Historiae* tragikus gomolygása közepette a talán egyedüli üdítő színfolt, a *capitoliumi* szentély újjáépítésének ünnepi kezdete jut az eszébe: IV 53), hogy azért a végén *Coelius*nak mindenki mástól eltérő viharleírása se maradjon el (27,14–15): *Coelius unus, praeterquam quod non mersas fluctibus naves, ceteros omnes caelestes maritimosque terrores, postremo abreptam tempestate ab Africa classem . . . inde aegre correctum cursum exponit, et prope obrutis navibus . . . haud secus quam naufragos, milites sine armis cum ingenti tumultu in terram evasisse*.⁵³

⁵⁰ Hasonló virág- stb. hajigálásról olvasunk a Nearchos-flotta sótériájának megünneplésekor: *Jac.* 133 F 1, c. 36,3; vö. Liv. XXXIII 33,2; Plutarchos leírását (Flamin. 10) l. alább. — *Coelius* «drámai» *ψυχαγωγία*-járól l. még *D. Flach* jellemzését: *Tac. in der Trad. der ant. Geschichtsschreibung*. Göttingen 1973, 27.

⁵¹ Vö.: *Thukydidéstől Tacitusig*. *Ant. Tan.* 21 (1974) 235 sk.

⁵² Livius előbb (XXVIII 43,20) *kifejezetten* utalt az athéni hajóhad áldatlan kifutására: *Athenienses . . . temere in Siciliam omisso domi bello transgressi*. Korábbi következtetésünket ez a hely a bizonyosság fokára emeli.

⁵³ Ezzel a viharjelenettel kapcsolatban *Schanz* — *Hosius* (I 202) *Coelius* «Erfindungssucht»-ját emelte ki; vö. *Flach*: i. h.: «Die Elemente ließ er nach dem Muster hellenistischer Katastrophenschilderungen mit Vorliebe toben.»

Mikor Lucanus «Übersturm»-ját (Caesar adriai átkelésének hírhedten túlzó ábrázolását: Phars. V 476—677) interpretáltuk,⁵⁴ az «episches Unwetter» számontartott rekvizitumain⁵⁵ kívül további összefüggéseket is sikerült tisztáznunk. H. Tränkle, a szóbanforgó Livius-részlet legutóbbi vizsgálója,⁵⁶ találó kifejezéssel Coelius „romanhaftes Unwetter”-leírásáról beszél, de ennek valóban «regényes» hátterét, már mint a nagysándori világhódítás mondai és irodalmi visszhangját ő sem érinti. Pedig itt is erről, a természet legyűréséről (Curt. Ruf. VII 11,4 *cupido naturam quoque fatigandi*) van szó, amint ezt az Alexandros-vulgata (Kleitarchos!) egyik érdemes kutatója, H. Strasburger több alkalommal fejtegette,⁵⁷ és ez nemcsak a szárazföldön átélt «viharos» megpróbáltatásokra (*παθήματα*), viszontagságos hegyi vagy sivatagi menetekre vonatkozik, hanem a főleg Nearchos előadásában tükröződő tengeri hányattatásokra is.⁵⁸ Az Aeneis I. énekének viharleírása nem csupán az Odysseiából táplálkozik, Caesar istenkísértésének lucanusi megjelenítése még kevésbé: ezért cifrázta ki — Kleitarchos modorában — Scipio tengeri útját holmi «regényes» viharral és következményeivel az a Coelius, akiről Cicero helyeslőleg állapította meg (De or. II 12,54): *addidit maiorem historiae sonum vocis . . . ; ceteri non exornatores rerum, sed tantummodo narratores fuerunt.*⁵⁹

De azért rejlett az anyagban még egy olyan «tragikus»⁶⁰ mozzanat, amelyet Coelius nem mulasztott el kiaknázni. Hannibalnak az imént már érintett «búcsújára» gondolunk (XXX 20,1): *frendens gemensque ac vix lacrimis temperans dicitur legatorum verba audisse . . .* A vonakodó itálikusok «rút lemészárlása» után oly szomorúan távozik páratlan hadvezéri sikereinek színhelyéről, az ellenséges országból, mintha száműzetésbe menne tulajdon hazájából; *respexisse saepe Italiae litora et deos hominesque accusantem in se quoque ac suum ipsius caput exsecratum, quod non cruentum ab Cannensi victoria militem Romam duxisset . . .* Ilyen önvádak és siránkozások közepette «rángatták ki»⁶¹ Itália hosszan tartó birtoklásából (XXX 20,9 *ex diutina possessione Italiae est detractus*). Ezt a történelmi és emberi helyzetet Thukydidész sem ábrázolhatta volna szenttelenül. Ugyanennek a sorsfordulónak *túl*bonyolítását olvassuk majd Silius eposzában (XVII 166—, 201—, 213—),⁶² most — a hyphasisi visszafor-

⁵⁴ Vö.: Lucanus-tanulmányok, III. Ant. Tan. 25 (1978) 77 skk.

⁵⁵ Vö. W.-H. Friedrich: Episches Unwetter. Festschr. B. Snell (München 1956) 77 skk.

⁵⁶ H. Tränkle: Livius und Polybios. Basel—Stuttgart 1977, 22 sk

⁵⁷ Pl. W. W. Tarn Alexandros-monográfiájának (Cambridge 1948) fontos recenziójában: Bibl. Or. 9 (1952) 208, vagy egy nem kevésbé fontos tanulmányában: Alexanders Zug durch die gedrosische Wüste. Hermes 80 (1952) 471 skk.

⁵⁸ Ezek a «nagysándori» *πάθημα*-k kíváncsoznak elő Tacitus kedvelt hőseinek, Agricolának és Germanicusnak a «szenvedéseiben» is. Vö.: Alexander d. Gr. als Muster taciteischer Heldendarstellung. Gymn. 1982.

⁵⁹ A Luceius-levél «követelményéről» (*vehementer ornare*; Brut. 11,43 *retorice et tragice ornare*; Att. II 1,2 *darem sibi, quod ornarent*) vö. «Cicero und Caesar» c. tanulmányunkat: Ciceroniana. Hommages à K. Kumaniecki. Leiden 1975, 33.

⁶⁰ A. Klotz: Livius und seine Vorg. II 195: «gefühlvoll ausgestaltet», Coelius jellemzése ugyanitt: 199.

⁶¹ Liviusnál már korábban ugyanezzel a kifejezéssel: XXVIII 44,9 *illum ego potius traham, quam ille me retineat*; XXIX 20,2 *Hannibalem ex Italia retracturum*; 26,6 *ad Hannibalem detrahendum ex Italia*; vö. Sil. It. VII 489 *avelletque Itala Poenum viscera torrentem*; XVII 180 *detracturum* etc.

⁶² Vö. E. Burck: Die Punica des Sil. It. «Das röm. Epos» c. gyűjt. kötetben (Darmstadt 1979), 275.

dulás⁶³ párhuzamának erőltetése nélkül — csak Pompeius távozását idézzük Lucanus Pharsaliájából. Caesar rohama elől a köztársaság ügyének védői töretlen harcokkaldvvel hajóznak Görögországba, mindenki arrafelé szegzi tekintetét (III 4—):

*solus ab Hesperia non flexit lumina terra
Magnus, dum patrios portus, dum litora numquam
ad visus reditura suos . . .*

. . . et dubios cernit vanescere montis.

Ezek után talán nemcsak a nagysándori világhódítás lendületét — szenvedélyeit és szenvedéseit — tükröző «regényes» vagy «tragikus» történetírók fikcióira tekintünk megértőbben, hanem Kleitarchos, Aristobulos, Nearchos stb. követőire, a római historiográfia — sőt: *irodalom!* — megalapozóira és a köztársaság-kor Róma-képének, önarcképének⁶⁴ kiformálóira is.

Livius-interpretációink lezárásául a *translatio imperii* megtörténtével kialakult birodalmi ideológia *nagysándori* szólalmain mutatjuk be egyrészt az utolsó makedón király restaurációs terveinek (XLII 52, 14 *animos habendos esse, quos habuerint maiores eorum, qui Euroza omni dcmita transgressi in Asiam incognitum famae aperuerint armis orbem terrarum, nec ante vincere desierint, quam Rubro mari inclusis, quod vincerent, defuerit*) és a Pydna utáni visszatekintésnek — Weippert⁶⁵ szerint «formális epilógusnak» — (XLV 9,2—6 *hic finis belli inter Romanos ac Persea fuit idemque finis incluti . . . regni . . . Macedonum gens . . . tredecim annis . . . omnia . . . suae dicionis fecit; Arabas hinc Indiamque, qua terrarum ultimos finis Rubrum mare amplectitur, peragravit*), másrészt az Antiochos elleni háború (191) idejére visszavetített római igényeknek⁶⁶ szembeállításával (XXXVI 17,14—15): *. . . Asiam deinde Syriamque et omnia usque ad ortum solis ditissima regna Romano imperio aperturos; quid deinde aberit, quin ab Gadibus ad mare Rubrum Oceano finis terminemus?*⁶⁷

Idealiter Nagy Sándor egész hatalma átszállt Rómára, sőt még az is, amit a kiindulásul választott Sesóstris-ideológia *nyugati* hódítás címén Karthagóig, Gadesig és azon túl (vö. Curt. Ruf. X 1, 17—18) felélelt.⁶⁸ A római világbirodalom ideológiájának előzményei közül — mint láttuk, — a Sesóstris-

⁶³ Vö. Diod. XVII 94; Curt. Ruf. IX 2—3; Arr. V 25—27.

⁶⁴ A liviusi «Nagy Sándor-excursus» irodalmából vö. *R. Merkelbach*: i. m. 182 skk.; *H. R. Breitenbach*: Der Alex.-Exkurs bei Liv. Mus. Helv. 26 (1969) 146 skk.; *J.-C. Richard*: Alexandre et Pompée à propos de Tite-Live IX 16—19. Mélanges off. à P. Boyancé (Rome 1974) 653 skk.

⁶⁵ I. m. 56,1.

⁶⁶ *Weippert*: 89: «gibt Gedanken des 1. Jh.-s wieder, mit unverkennbarem Anklang an die Alexander-Phraseologie», vö. *J. Gagé*: Hercule—Melqart. Alexandre et les Romains à Gades. REA 42 (1940) 435: «une réplique significative du langage tenu par Alexandre sur les bords de l'Hyphase.»

⁶⁷ *R. Syme* nagy Tacitus-monográfiájának 71. excursusában (II 768—, a *Rubrum mare* azonosításának kérdésével kapcsolatban), miután kifejtette, hogy Tacitus megvilágításához mennyire jelentős a «Nagy Sándor-téma» és «a világhódítás témája» is, az *urgentibus imperii fatis* (Germ. 33,2) értelmezéséhez pontosan ezt a három Livius-helyet — Perseusnak hódító őseire való hivatkozását, a makedón birodalom múltjára visszatekintő epilógust és Acilius Glabrio fennhéjázó szónoklatát — vonultatta fel.

⁶⁸ Hannibal a Ticinusnál *kiindulásként* említi a héraklési világhódítás *nyugati* végpontját (Liv. XXI 43,13 *ab Herculis columbis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum per tot . . . populos vincentes pervenistis*); az ő katonáinak Itáliában van a *πέρας τῶν πόνων* (Arr. V 26,1): *hic vobis terminum laborum fortuna dedit.*

Sesonchósis-«regénynek» azokat a mozzanatait sem hagyhatjuk ki, amelyekben a legendás *nagy keleti* uralkodó (Ninos, Semiramis, Kyros . . .) inkarnációjaként nem Alexandros, nem is Scipio, hanem *Hannibal* szerepelt. Alexandros «utánzóinak» hosszú sora a Mediterraneum nyugati felében a közhiedelemmel ellentétben nem P. Cornelius Scipio Africanus Maiorral, hanem Hanniballal kezdődik. A hagyománynak ezt a bővülését nem kell — egyelőre nem lehet — névhez (például az abdérai Hekataioséhoz, az akragasi Philinoséhoz, Sósýloséhoz, Silénoséhoz, vagy akár Coelius Antipateréhez) kötni, mint ahogy a Scipiolegendákat sem. A *nagysándori Hannibal* alakjának felderítése a hellénisztikus historiográfia bonyolult viszonylatainak vizsgálatában — legjobb tudomásunk szerint — Eduard Schwartz és Felix Jacoby alapvető eredményei⁷⁰ után is *novum*, ami a római irodalom kezdeteiről kialakult képünket is erőteljesen színezi.*

⁶⁹ *Pace Weipperti* (37 skk.; 55) *et Seiberti* (217). — Külön lapra tartozik Agathoklés, mint Alexandros *στρατηγία ἀνέλιστος*-ának «utánzója», vö. Diod. XVII 23,2.

⁷⁰ Tartsuk itt számon *W. W. Tarn* «merész vállalkozását» is és szívleljük meg *H. Strasburger* fentebb (57. j.) idézett recenziójának óhaját: «Insbesondere für Diodor und Curtius Rufus könnte und sollte noch viele klärende Arbeit geleistet werden.»

* *Korr.-j.*: Mint a Vergilius halálának bimilléniumára rendezett capitoliumi kiállítás friss anyagából kitűnik, latiumi terrakotta-műhelyek már a 3. században a lysipposi Nagy Sándor-portré tömeges reprodukálására rendezkedtek be, vagyis jóval megelőzték a regényes Nagy Sándor-történet utánzásának Rómában is jelentkező irdalmi divatját. Vö.: Enea nel Lazio. Archeologia e mito. Roma 1981, 259 sk. 1.